

ПЪТЕПИСИТЕ НА АНТОН СТРАШИМИРОВ

Желю Авджиев

Известно е, че Страшимиров е пътувал непрекъснато из България и е опознал всички краища на страната. Още от детските си и юношески години той скита из Северноизточна България. По-късно като неуморим сказчик и политически оратор или като обикновен наблюдател и изследовател на народния бит и на природата той не оставя нито едно кътче от родината, където да не е стъпил неговият крак. При тези пътувания писателят винаги е сред народа, изучава неговия живот, вниква дълбоко в неговата съдба, черпи материал и за художествените си творби. А в повечето случаи той „документира“ в най-непосредствени пътни записки разнообразните си впечатления.

Страшимиров описва извънредно живо и бележитично плътно онова, което неговото око е забелязало в природата или в обществения живот. Споделя най-непосредствено и искрено, а често и доста смело своите размисли по най-актуалните политически и литературни проблеми. С гражданско-патриотичния патос и жар на пътните си бележки Страшимиров се явява най-близък продължител на делото на такива крупни представители на пътеписа у нас, каквито са Иван Вазов и Алеко Константинов. Пътеписите на Страшимиров са твърде интересни и ценни страници в неговото многообразно литературно дело, които обаче поради това, че не са преиздавани и до днес остават почти неизвестни за широкия кръг читатели.

1

Описанието на природата за Страшимиров се явява една естествена и важна художествена необходимост, тъй като без природата са немислими както животът и съдбата на народа, така и образът на родината. А това са основни теми и образи в цялото му творчество.

Интересни природни картини намираме и в първите разкази от сборника „Смях и сълзи“ (1897). Така в „Кочаловската крамола“ той описва „ясните есенни дни“ по хайдушката Странджа. При мисълта за неизживяната младост и идващата есен на живота плавината разкрива своята „тъжна хубост. . .“ Или началото на разказа „На широк път“ — сгушеното между двете чуки и кацнало като орлово гнездо страджанско село Миленово, с опърпаните си колибки и с . . . тъжните меланхолични настроения на писателя от този край на неговото „заточение“. И винаги така — в големия брой по-късни романи и повести, та чак до „Хоро“ и „Роби“. Описанията на природата у Страшимиров не се отличават с голяма пищност и богатство на краските, но винаги са свързани и осмислени с основния патос на творбите му, с преживяванията и чувствата на героите, с настроенията на самия писател. Страшимировият пейзаж е винаги емоционално обогатен, наситен с настроения. А красотата на природата най-често контрастира с жестоката

съдба на „тъмния народ“. . . Да си спомним „Белите бели септемврийски нощи“ от романа-хроника „Хоро“. Тук не подробното, богато или точно описание прави впечатление, а онова емоционално повторение, което не само внушава, а просто забива в съзнанието ни ужасяващите спомени и картини от кошмарните дни и нощи. Изабико природата заема своето достойно място в Страшимировото повествование. Но изцяло в центъра той я поставя в записките от многобройните си пътувания в България, а също така и в чужбина.

Някои от пътуванията на Страшимиров са свързани с известни проучвания от научен характер или с научна цел. Слушал две години лекции по география в Швейцария, писателят до края на живота си остава с особени амбиции на географ. Написал е и някои интересни студии и географски описания на Родопите, на трите български реки, на Белоградчишките скали и т. н. Не без значение са и някои негови тълкувания и разяснения от топографски характер¹. Отделни негови студии притежават определени научни качества, особено онези, в които описанията на природата се съчетават с наблюдения върху бита и психологията на населението, т. е. там, където географът се свързва с народоведа и етнографа. Но и географските и народоведските работи на Страшимиров не са пълноценни, „чисти“ научни произведения. В тях научната обективност и аргументировка се редуват с хрумванията и измислицата на белетриста, с емоционалните „обобщения“ на художника. А в много от художествените му творби могат да се открият „следы“ от географските и народоведски интереси на автора.

Безспорен е географско-народоведският „уклон“ в Страшимировите пътеписи. Той се долавя в онези случаи, когато писателят започва да разкрива произхода или състава на някой планински масив, когато съобщава повече, отколкото е нужно за един пътепис, данни за облеклото и обичаите на хората в отделните селища и т. н. Това е особено подчертано в книгата му „В южните земи“, където пътеписът в редица случаи придобива облик на историко-географско описание. Много често на художествения си обектив авторът поставя географско-народоведска леща, като изказва собственото си категорично мнение по въпросите на геологията, фауната, флората. . . Подемизира с географи и историци, като в немалко случаи дава интересно разрешение на спорните трудни въпроси. Стихията му е битът на народа — езикът, обичаите, темпераментът на отделните етнографски групи и т. н. Тук той не остъпва на много народоведа и историци. Наистина писателят е добре запознат с трудовете на редица наши и чужди изследователи, но повечето от данните той събира при собствените си пътувания и проучвания.

Трудно може да се докаже жанровата определеност на Страшимировите пътеписни очерци. Като сравнително най-„чисти“ и художествено най-завършени могат да се посочат описанията и записките при обиколките му на Черноморското крайбрежие — „Български черноморски бряг“ (сп. „Наш живот“ и „Демократически преглед“, 1901—1902), на Белоградчишките скали — „Белоградчик“ (сп. „Демократически преглед“ 1902), на Родопите — „В южните земи“ (1918), на Алпите — „На върха и на дъното“ (във в. „Ден“, 1905, бр. 554-577). В тях се долавя острият поглед и наблюдателност, страстното и неспокойно отношение на писател, който знае какво да наблюдава и умее по свой начин да поднесе познанията си или да изрази възхищението си. Естествено в неспринудено той свързва усета си към особеностите и красотата на природата с обществена атмосфера. В описанието му се чувства патосът на писателя-патриот, долавят се възмущенията на размирния общественик-публицист. Географско-народоведските увлечения не са в състояние да затъмнят зоркото око на белетриста към същественото и характерното от голямото разнообразие на наблюдаваните факти и явления. С четката на художник-живописец Страшимиров нанася такива багри, че от описанията

¹ Сравнително пълно описание на Страшимировите географски, народоведски пътеписни работи е дадено в статията на Г. Г у н ч е в, „Антон Страшимиров като географ и народовед“ в сб. „Антон Страшимиров — личност и дело“, 1931 г., стр. 26-48.

картините му личи неповторимостта, жизнеността и суровата красота на непосредствено виденото и преживяното.

Страшимиров, който обикновено е твърде неспокоен повествовател, на когото сякаш не достига търпение и творчески контрол, при пътните си бележки и описания особено в „Български черноморски бряг“ и „В южните земи“, показва по-голямо творческо спокойствие и дисциплина, така да се каже. Затова именно, а и защото има верен усет за различните ландшафти, той успява да нарисува ярки картини — и на притихналото при изгрева на слънцето море, и на девствените странджански гори, и на извирилите в небесата чела алпийски върхове. . . Тези картини, както и много други — на непристъпните Родопи или на чудните Белоградчишки скали — се отличават със свежи цветове. Наситни са с емоционалност и поезия. Например оная чудна самодивска „бана“ край брега на Черно море, която са си устроили морските сирени: и посланото със зърнест като маргарит пясък дъно, и осеяният с най-шарени черупки от „милиони миди“ бряг, и красивите — „сини, прозрачни, с хиляди звездички, качулки, висулки“ — медузи, които се свиват и разпушат, набъбват и се гърчат. . . И оная страшна красота на ледената пещера току под Монблан — „някой ужасен порой е хукнал с адски устрем от небето и спрял тук вледенен“, а реката фучи „из страшни галерии на фантастичен леден палат, изгубен във фееричен полумрак“. . . И писателят тръпне пред тази „ужасна ледена пустиня“.

Наистина Страшимиров не „изписва“ картините със съвсем лек рисунък или с безспорна чистота в линиите, но той има сигурен усет за пластичност и краски, вирно чувство за светлото и красивото, за движението на природата, повествователен такт и умение при нейното одухотворяване. В повечето случаи Страшимиров успява да намери както подходящия тон, така и художествената мярка — и в съотнението на багрите, и в аналогите, и в асоциациите, и в персонифицирането.

Ето как, сякаш с интимния тон и с четката на Алеко Константинов, е описал изгрева на слънцето край нос Емине на Черноморския бряг: „Елате обаче заран тук — в някоя червена юлска заран. Аз не съм виждал никъде слънцето да изгрява тъй ослепително хубаво, както тук. От изток, далеч из безмерните дълбини на морето се очертава огнена ивица и сякаш предвещава буря. Морето е вило и бучало през цялата нощ, но страшните му вълни едва сега показват всичката си безкрайна верига с остри жълти зъби и с ръст — стени непристъпни. А зад тях, далеч, огнената ивица расте, разгаря се, почва да пуца искри. Образува се после над тъмния фон на бучащото море една ослепителна бляскава полукорона. То е слънцето: — изгряло е, но запененото море го закрива още, сякаш с чорлите на бясна сирена. И изведнъж отскача над водите едно огнено кълбо: слънцето, след като с ослепителните си очи е победило злите духове на морето и се е откъснало от тях сега за малко прибира силите си и, за да си откъхне от гнева, потъмнява и се намръщва. . . Тогаз морето сякаш отпада. Това твърдят и моряците — предвещава хубав ден. И туй трае цяла минута. После морето почва да преплитва вълните си, размътва се отново, но скоро блясва ослепително: слънцето се е издигнало и се е засмяло с царствен блясък над море и земя. . .“ („Български черноморски бряг“).

Освен несъмнената си изобразителна способност, която притежава, Страшимиров е майстор и на одухотворяването на природата. Като персонифицира и одухотворява например природните стихии, той придава внушителност и въздействие на картините. Ето още един пример с морето: „Морето е красиво, когато мие скали; величествено е, когато разрушава прегради — когато пори и събаря; неопикуемо е то обаче, когато тъпне зъбесто и тъмно под един гигант като Стара планина. Тайнствените му недра кочат из дъно, подигат се дебном, поклатват чорлави гребени и изведнъж нарастват стройни и страшни — цели чудовища — и налитат върху планината, реват, сражават се и гинат“ („Български черноморски бряг“). След първите опити на Кирил Христов и отчасти на Вазов и Величков, Страшимиров се налага в нашата литература до войните като безспорен и най-добър художник-живописец на морето, на родното Черно море.

Той действително има много разнообразни и богати впечатления от морето — от детство и юношество, а и от по-късно време. Основавайки се на тях, той вдъхновено рисува притихналото и бурно море, сполучливо одухотворява морските стихии, убедително вплита морето в личната си съдба и в съдбата на целия народ, на България.

Писателят сякаш има винаги готови добре промислени сравнения и образи, точни и изразителни аналогии, с които неговата будна мисъл и творческа фантазия успяват да илюстрират и внушат одухотворяването. Поразен от гледката, която се открива още от Белоградчик към чудните скали, към тази „безпримерна игра“ на природата, той веднага сравнява „морето от скали“ с „гиганти, настървени един на друг, настържани, сражавали са се някога в ужасен бой и с магичен замах са се вкаменили. . . — вкаменили се всеки в боевото си положение: тук измъкнат меч, там скъсана ризница, оттук счупена ръка, а по-нататък рамене без глава. . .“ („Белоградчик“).

Колкото пейзажът на Страшимиров някъде да няма необходимата изявност или постична гъвкавост, той обаче в замяна на това притежава динамика и оригинално художествено виждане, ярки образи и оригинални сравнения. Палатите в Монтрьо (Алпите), където туберкулозно болните от цял свят търсят изцеление са „ . . . обградени с дивни тераси над езерото, които се губят в борове, после горе, в полета от нарциси, по-горе — в каскадите от алпийски рози и още по-горе — в небето, подпряно със сивите чела на скалите“ („На върха и на дъното“).

2

Когато вмъкне — доста често — в описанията си легенди, предания или спомени, Страшимиров освежава повествованието си, насища го с поетична романтика. Историческо-ретроспективните „отстъпления“ придават особен културно-исторически облик на пътеписите. Белетристът Страшимиров сполучливо преминава от описанието към разказването, от пейзажа към случката. След възхищението си от Женевското езеро писателят прибавя и разказа-предание за стария Волтер, излязъл да посрещне изгрева на слънцето. . . След описанието на Странджа авторът вмъква спомените за неодавнишните — в края на 19 век — подвизи на разбойника Лефтер.

Почти отечил читателя с историко-географските и други сведения за Бургас и бургаското пристанище, авторът веднага обаче го грабва с прочувствено разказаната съдба на руския инженер — арменец по народност. Този борец против самодържавието, „изгубил паспорта и името си нейде в Сибир“ и обиколил света, когато се озовава в България бил назначен за инженер по железниците в Бургас. Запустялата и „вампири-сала“ вятърна мелница край града става жилище на самотния чужденец. Тук обаче той преживява „последната драма на своя незавиден живот“. В него се влюбва дъщерята на ня американски капиталист „представител на американското злато“, който строял бургаското пристанище. За това негово „престъпление“ послужните български власти веднага го уведомяват и показват „четирите краища на света“, на тоз „безценен гост на българската земя“ — „едничкият в тоя край носител на общочовешки копнеж и вяра, идеал!“ И писателят, който добре го е познавал, се обръща с топли думи към него: „Пращам му поклон: той обичаше хората, свободата и истината и учеше всякога на това. Ако нейде по света го настигнат още жив тия ми редове и му напомнят за България, то нека я почете с любов“ („Български черноморски бряг“).

Потънал в елхите на родопското било Чил тепе, а след това и в самодивските лехи от незабравки, авторът изпада в истински поетичен унес и разказва чудната и поетична драматична легенда за „Рамаданбеговите саран“. Запометен от красотата на Смолянското езеро Хубча той пак прави „отстъпление“ и си спомня легендата за овчаря със златото в своята гегга, влюбен и подмамен от самодивата. . . И в тези случаи се вижда преди всичко писателят, който не описва като скучен и незаинтересован пътник (подобно

на много съвременни очеркисти) всичко средното и видено, а като развълнуван по-вествовател и активен наблюдател търси и показва същественото, поднася и разнообразява наблюденията си и с похватите на белетриста.

Спомените от детството и юношеството, към които Страшимиров също така често се обръща, носят друга художествено-емоционална сила на неговите пътеписи. В „Български черноморски бряг“ той винаги се свръща към детските години, от когато са първите му впечатления и представи от морето или към годините на учителствуването му в Бургаския край, откогато са толкова силни преживяванията му: и най-дълбокото съчувствие към съдбата на обезправените сиромаси от странджанските села, и най-острите конфликти с представителите на Стамболовата власт. . . При нескривани реминисценции и с умиление Страшимиров говори за мъчителната си мечта като дете да хвъркне и литне над морската синева до незнайния кораб, а след това прибавя такива прочувствени, пълни с любов към родната природа думи и такива интересни и дълбоко съдържателни размисли за младежта: „Блазе му, който е преживял поне един лазурен ден на Емине!

Защото ако лунната нощ винаги възкресява въздишките на младежта ни, а майското утро нашите целувки: то величествените и магьосно красиви кътове на природата, които сме навещавали в младините си, запазват завинаги образа на нашата младост, и са силни винаги да я възкресят пред очите ни.

На Емине аз преживях един ясен ден и една лунна нощ, придружен от кипежа на бляновете си.

И, мисля, там живее моята младост: когато и да ида в тоя кът тя ще възкръсва пред очите ми.

И благодаря на providението, че съм роден в тоя край — тъй хубав, тъй светъл, тъй дивен“. („Български черноморски бряг“).

А когато заговоря за красивите и румени „ясаклийски девойки“ от източна Странджа писателят признава: „и аз имах нататък в тия тъмни гори две черни очи, които се изгледваха за мен по всички световни пътища. Ех, животът се губи в чудна дъга, когато току-що си прехвърлил двайсетте. . .“ („Български черноморски бряг“).

И тук обаче, когато писателят излива, така да се каже, сърцето си, не отсъства общественикът. Бургаският залив за автора и за неговите другари от младините им е бил една обикновена къпалня, но сега вече срещал „прегърбени бащи, прошарени и клюмнали глави с помътнени очи“, а след това подхвърля: „Впрочем не малцина срещам и с кръвясали вратове. . .“

3

Освен лирико-романтичните „отстъпления“ в пътеписите на Страшимиров намираме вплетени общо взето оригинално и естествено преди всичко неговите размишления по най-важните проблеми и събития в нашия обществено-политически и литературен живот. В някои случаи пътеписите се обръщат едва ли не в политически и литературни разсъждения на автора при пътувания, при съответен природен фон. Той не пропусна нито един удобен и подходящ случай да не направи от природния факт или явление аналогия с обществения живот, с политическите и литературни прани в страната. Изкачването на Алпите, „на върха“ е своеобразен отдушник за писателя, една възможност да даде воля на накупелите чувства на отвращение и погнуса от „дъното“ — от политическата атмосфера в буржоазна България. И тук с обществената целенасоченост от пътеписите си Страшимиров остава верен на една традиция, завещана от Алеко Константинов.

Взмутеният и обиден писател понякога едва поема дъх. При изкачването на Алпите той доста често набързо описва или прихира, защото. . . трябва да отпрати остроумите си и находчиви, злъчни и поразяващи стрели към политическите и литературни

мошеници и престъпници. След възторга и изумлението си от черните скали на алпийските върхове той прибавя и . . . „черните величия на моята родина“; страхува се да не би на върха да го нападнат глутници вълци, както в . . . България, но се успокоява защото тук в планината, вълците били все пак „съжителни на орлите — не като оние в дъното съперници на хиените“; не смее да изпрати илюстрирана картичка за родния край, защото там го нарекли разбойник на перото. „Кръстници“ са му били „един съпътник към Парнас, който не е разбойник, а само крадец на перото и един министър, който наистина е разбойник, но не на перото“¹. Няколко години по-късно друг „доброволен“ емигрант — Пенчо Славейков ще каже почти същото за други двама „разбойници“, които с „подписаний указ“ го пропъждат от България. . .

При пътуванията си из България Страшимиров също така не пропуска сгодните случаи да жигоса безпринципността и угодничеството на политическите дейци. Всяко описание, всяка гледка или отделно качество на природата му дава повод за това. Постижното съзерцание той сменя със съчувствие към „тъмния народ“ или с изобличение на политически и икономически силните. „Хубав, но и мъчен е животът в тоя край“, заявява писателят, когато се намира при устието на Камчия, в известната местност „Пода“. „Тръгнете по горните брегове на тия тук блата: Дантевият пъкъл ще ви се види по-проходим! А все пак по тия кривулни, сенчести мочури се редят безчет тъмни колиби, в които от незапомнени времена, зиме и лете незнайни люде, почти от всички народности, непрекъснато повтарят вечната Теокритова идилия на рибарите.“ И писателят направо и в доста неспокойно изложение говори за „ада“, който царя по този бряг. Най-често обаче той в една и съща фраза успява да свърже обективно наблюдаваното със сполучлива аналогия за „политическия ад“. Остров „Св. Анастасия“ (днес „Болшевик“) на юг от Бургас приличал на Ноевия ковчег, но „не на оня, който доведе България до фалит“ — отнася се за Стамболовия режим; Стамболов, който „събра ръцете на цял народ в беззъбници“, не можал да улови горския цар — разбойника Лефтер; старите калугери в манастиря край морето били. . . „по-радикални“ от нашите политически партии. — изоставили манастиря поради старост, а партиите „все още не зарязват изкуфели шефове“. Разказът на бай Михал за министерските „вакханалии“ начело със Стамболов по Черноморския край в онай същата нощ, когато обесват Св. Миларов, дава възможност на Страшимиров да изрази възмущението си от диктатурата и безправиято и да покаже още един път своя дълбок хуманизъм. Той предлага закон — „едничко членче“, — с който да се заличи „варварската бесилка“. . . Тук би могло да се долови известно влияние на Толстой, обвил се така рязко и смело срещу смъртното наказание в царска Русия.

Извънредно силни и оригинални са аналогните у Страшимиров на природата и общественото битие, с живота и съдбата на народните маси. В лабиринта от „усои, бърда, ори, посочени по всички посоки, от блата, реки и поройни долове“ се гущели тъмни ела „неподозирани от никого освен от бирниците“. Уж наглед невинно вмъкване на бирниците в авторовото описание, но то има несъмнено дълбоко обществено съдържание и насоченост. А след това писателят обобщава: „Тях (пороите — б. м.) планината е скривала дълбоко в доловете си, та не досягат селата — напомнят народните възбуждания. Страшимиров, въпреки мрачната съвременност, не пропуска да изрази и възрастта си в не-

¹ Министърът, истинският „разбойник“ е Димитър Петков (Свирчо), министър на вътрешните работи в правителството на народно-либералната (Стамболовата) партия през 1905 г., който в една своя реч в Народното събрание казва: „Аз не признавам българската преса. Това са разбойници на перото, вижте г-н Страшимиров и съдете за българската преса“. Страшимиров го апострофира: „Вие сте разбойник на тайните фондове“ („Ден“, г. V, 1905, бр. 342). По това време Страшимиров е народен представител от левицата — радикал и пише извънредно смели статии срещу Фердинанд и послушните му правителства. Затова бива принуден да емигрира „доброволно“ в Швейцария. Не можахме да разберем кой е Страшимировия „съпътник към Парнас“ и „крадец на перото“.

минуемото настъпление и победа на силите на прогреса — въпреки оная бавност, с която цъфти животът, човечеството „върви дебнишком към смътните блещукания на бъдещето. . .“.

Понякога писателят проявява такава прозорливост и идейна дълбочина, че успява да забележи много характерни и показателни прояви, някои закономерности дори в икономическия живот на развиващата се по пътя на капитализма България. Подобно на Алеко Константинов той вижда оная „сган“ от новоизпечени лъжци и престъпници, която стои начело на управлението в страната; забелязва напрегнатите лица, „запретнатите ръце“ и „хищно опулените очи“ на ония, които злоупотребяват и с бога и с Мамона; кражбите и обирите, „вихрената трескавост на пиацата“ в издигания се Бургас. . . Несъмнено това е треската на капиталистическото натрупване и развитие. Когато иска да обясни „дъното“, от което се стреми да избяга, т. е. съвременната му обществено-политическа действителност, Страшимиров прави една оригинална и забележително точна характеристика на тази действителност. Изправени на една от стръмните скали (в Алпите) Страшимиров и другарите му наблюдават „дъното“. Какво виждат? . . . „занизали са се някакви сиви купчинки — къщи са, човешки изби. . . и кумин се дига, навярно фабрика е. . . а не по-далеч лъщи кубе — черква. И — и нищо повече. . . къщи, фабрика, черква. . . какво друго дирите в дъното? — Впрочем, да, казарми. . . Но те тук липсват, уви и туй дъно е лишено от най-скъпото си украшение“ („На върха и на дъното“). Писателят вижда „украшенията“, „кумирите“ и събловите на капиталистическото общество. Особено подчертана е ненавистта и омразата на автора към казармата, към милитаризма. Впрочем едва ли ще се намери писател от предвоенните, а и следвоенните години, който да не се е обявил и против военната офицерска каста и против милитаристичната и войнолюбива политика на буржоазните правителства.

В своите пътеписи Страшимиров се основава преди всичко на собствените си впечатления, на онова, което сам е видял, на онова, с което сам се е сблъскал. По-малко използва разказаното от другарите му, с които пътува. Той малко говори за тях. Сравнително повече се спира на горския бай Михал и скицира образа на тази неспокойна и своеобразна натура. „Горският цар“ вярно служел на Стамболов, но ненавиждал протектата на диктатора в бургаския край, а. . . „мятал очи“ по „алагюнските пъстрополки“. . . Или да речем бедния учител Георги, който също така нехае пред властта и затова го уволняват, като обрича семейството си на глад. Той обаче не се отчайва, а декламира стихове от „великана на духа“ на българския народ — Ботев.

Пътеписите на Страшимиров са дълбоко лични, страшимировски. В тях е отразена цялостната неспокойна и противоречива, целеустремена и изпълнена с благородно негодувание от обществените безобразия личност на писателя. В отделни случаи, особено в пътеписа „На върха и на дъното“ в желанието си да изрази възмущението си, авторът позагубва миърката. От честите и повтарящи се публицистични бележки и отклонения се нарушава целостта на описанията. Освен това тук-там се срещат своеобразни размисли за религиозни оттенъци, опити да се посочва могъществото, „всесилието“ на бога и т. н.

В Страшимировите пътеписи се срещат иронични бележки, подхвърляния и срещу литературните нрави по онова време, срещу безпринципността и угодничеството в писателските среди и т. н. Независимо от това, че в повечето случаи той отговаря на лични обиди или изразява несъгласие пак по субективни съображения, тези бележки и чести аналогии свидетелствуват и за естетическите позиции на писателя-гражданин, за неговата борба в утвърждаване и защита на реалистичната литература, за резервите, а някъде и за отрицателното му отношение към декадентската литература.

Безводният и девствен търнак край Мандренското блато го кара да си спомни за. . . нашите литературни списания включително и „Периодическото“ на книжовното дружество. А „милионният пясък“ — за „надутите парнасци“, за които милионите,

народът е „сган“, която има цена дотолкоз „доколкото дава жени и вино“. Намеците вероятно се отнасят за сътрудниците на „Мисъл“, които излизат със статии в индивидуалистичен дух — д-р К. Кръстев, Пенчо Славейков и др. и за Кирил Христовите еротични „трепетни“. Страшимиров не пропуска да иронизира и редакторите на Алековите съчинения. Разбира се, не винаги иронията и изобличението у Страшимиров са правилно насочени. Той отправя своите стрели понякога и към твърде лични „мишени“ — главно срещу онези писатели или културни дейци, от които е бил лично огорчен. Освен това, поради липсата на стабилни идейни позиции, поради неустановения си цялостен мироглед той някогаш пъти иронизира социалистите за тяхната „школска философия“ и затова, че стояли „на сухо“, защото. . . за социализма нямало почва у нас. А някъде наред с омразата си към руския царизъм се долавят едва ли не и русофобски нотки — с не съвсем правилно отношение дори към руския народ. А „В южните земи“ има и определено патриотарско-шовинистични моменти.

Рядко се среща в Страшимировите пътеписи хуморът. У него той не е, както у Алеко Константинов (и в известен смисъл у Вазов) основно качество на пътните му бележки. Само от време на време, едва-едва писателят ще разсмее читателя, когато твърди например, че „красотата побеждава всичко. . . но когато човек е сит“; или когато съобщава, че бургасци „откак са свят засветували“ мамели балканските води в града и им пеели „кога ќе ми дойдеш море“, но водите не щат сами да им идат — „не сакат“ . . .

4

На калта в обществената и литературната действителност, на замърсената атмосфера на съвременността писателят сякаш противопоставя чистия си и възторжен патриотизъм. Пътеписите на Страшимиров — пак подобно на Вазов и Алеко Константинов — са просмукани от непресъхващата любов на писателя към нашата природа, от оптимизма и вярата му в бъдещето на родината. Това са чисти и светли мечти на един вдъхновен поклонник на родната земя. Не един път се обръща писателят към съвременниците си и ги приканва да напуснат „столнината на народното ни тълпомие“ и да излязат сред природата, сред нашите „магьосни кътове“. Там ще намерят „изцелителни хубости“ и за физическо и морално отморяване от клюкарство, и за „отвяване“ позора в канцелариите и „ужаса“ от „свирепство и разбойничество по стъдите. . .“. „Хайде — обръща се предизвикателно писателят към съвременниците си — като възродени да го превземем най-после и туй наше море! Или ви е страх от вълните? Но нима е за предпочитане самоубийството в тия малки и големи канцеларии, в тия малки и големи палати, които са ви превърнали на езуитстващи маймуни. Нима туй е за предпочитане пред опасността от зъбатите, но горди и заразителни с величие морски вълни“ („Български черноморски бряг“).

В природата Страшимиров търси чистия източник на творческо вдъхновение. На тихия залив край нос Емине, твърди писателят, „философът би оведрил пресъхналата си душа; поетът би изцерил болната си фантазия. . .“. А пред красотата на езерото край Смолян всички, които обичали живописца и съзерцавали картината на големите художници, тук щели да намерят „ново проявление на преживените съзерцания“. Дори много повече: „и най-велики художници би намерили тука на какво да се научат. Не съм виждал такива пейзажи, такава мозайка и такива краски, каквито отразяват водите на това родопско езеро. . .“. Или пък удивен от красотата на Родопите писателят стига до такава мисъл: „ако не се е родил човек музикант, поне да е живописец — все би се възмогнал до постижение на непостижимото в тия планини. . .“. Природата възражда и облагородява. Тя пречиства и освобождава човека от грижите, от дребното. Тя го възвисява. Такива са мислите на писателя, такава е и заключението на читателя.

Страшимиров доста свободно си служи както с похватите на обикновения очеркист, така и с безспорното повествователно умение на белетриста. Много характерни за пътеписите са емоционалните обръщения и въпросите, беседата и полемиката с въображасми или действителни опоненти, открито изразените възторг и удивление. С „ех“, „елате“ започват много от описанията и изобщо фразите на Страшимиров. Няколко примера: „Когато изгубите вяра във всичко, когато най-после изгубите вяра и в себе си, то тръгнете като апостол Петра боси по пясъка на извития като сърп и-пустинен пояс от Анхиадо до Месемврия. . .“; който не е бил на нисък морски бряг не може да си представи, как бавно, колко решително и как колебливо мръква. . .“ Разбира се, в обръщанията към читателя писателят влага много по-дълбок смисъл.

За да покаже поразяващото впечатление, което правели Белоградчишките скали при първото запознаване с тях, Страшимиров си послужава с мимиките и с чуждите картини на въображението на оня (незнаещ български език) чужденец, който обиколил половината свят, но такова чудо на природата не виждал: „Уморен бил и замислен вървял, а изведнъж — някакви палати страшни, попукани, разкривени, като да било тук град, някой рицарски град, сътресен и съборен от земетръсите! Бедният скиталец, той си търкал очите, не си вярвал на погледа: струвало ме се, че влиза в стар, пълен със замъци град. . .“

Възторга си от красотата на българската природа Страшимиров изразява открито, като не пести епитетите, изразите, сравненията — силно емоционални и хиперболични. С „разкрилена“ от възторг душа, той, намирайки сред Белоградчишките скали — „този брилянт от красотите на България“ — ги сравнява с айсберги. А след това съвсем като Алеко Константинов възкликва: „Но боже мой, думи не идват, — човешката фантазия е ограбена, ограбена тук абсолютно с всичките си капризи“. В скалите можело да се видят и лобната скала на Прометей, и замъците на Терек, и бездните на Валпургиевата нощ. . . Когато се намира в Алпите, когато се диви и на върховете и на скалите, които се оглеждат в езерото, той веднага си спомня за България, за българската природа, за родното и скъпо на сърцето му Черно море. Идейното и морално възвисяване е свързано с чувствата към родината. „Върхът“, към който се стремят „алпийците“ — Страшимиров и приятелите му българи, — им напомнят родината. „Върхът и родината — те ще ни пречистят от зелената кора на блатното дъно. . .“ „Върхът“ не е само символ на патриотизма, но и на вярата в тържеството на правдата, на човешкия проглед. Алпийските върхове са „великани на човешкия дух“ с вечните си мисли, „които са будели от векове за във векове човечеството и са го замалили насам, към високото, неумовимото, непостижимото“. Застанал пред малкото алпийско езеро писателят-патриот се пренася в родината и си спомня за безкрайната синя вода на необятното Черно море. . . „оня могъщ и фантастичен български бряг. . . но мълкни сърце!“ Авторът стига до патриотичното съзнание за виновността на сънародниците си, че не познават и не ценят красотата на родната земя. А той смята, че красивите родопски села биха могли да се превърнат в „курортни гнезда“, които не биха се посрамили пред алпийските.

Възторгът си от хубостта на родното море и на родните планини Страшимиров свързва с бъдещето, когато хората не само естетически ще се радват на природните красоти, но и ще използват и богатствата, които крие в недрата си щедро надарената българска земя. Тук, макар не винаги да се основава на научен поглед и анализ на общественото развитие, писателят стига до чудни прозрения и дори пророчества, защото се води от любовта си към българския народ, от своя хуманизъм, от непоколебимата си вяра в преобразователното и облагородяващо въздействие на труда. А той много добре познава упоритостта и трудолюбието на българския народ. И затова от непосредственото наблюдение и впечатление той се пренася в бъдещето — фантазията му проектира и рисува картината на бъдещето: сам изпитвал удоволствието от къпането „два нощни часа“ в тихия и идиличен залив между Месемврия (Несебър), Балкана и пустинния

бряг с пясъчните дюни, чиито пясък нарича „златен“ писателят препоръчва този тих залив да стане една хубава баня-плаж по черноморския бряг; учудва се, че никой още в България не се е досетил да превърне в курорт носа на Емус; гледката, която се открива край Смолян, заобиколен отвсякъде от гори, връща Страшимиров към миналото, но и преди всичко го отправя към бъдещето, към „новото, което ще внесат Родопите в живота на малкия ни народ“ — когато ще се прокарат пътища, когато „ще се открият подземни богатства; Даръ-дере (Златоград) е „Габрово на Родопите“, което до вчера е работело шаяци, а утре може би ще вдигне кумини до себе си, за да топи руди. . .

И когато преди повече от шест десетилетия писателят предлага черноморското крайбрежие да се превърне в курорт и когато в мечтите си вижда как в смолянските езера се оглеждат вили, а в родопските дърета се издигат фабрични кумини, Страшимиров се свързва с нашето време, заглежда се в нашите дни, в които социалистическа България осъществява неговите мечти.

ПИСМА НА ГЕО МИЛЕВ ДО НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

Елка Константинова

Писмата на Гео Милев до Николай Лилиев, които се печатат тук, са писани в периода между 1915 и 1919 г. Взети са от личния архив на Лилиев. От запазените 7 писма едно е публикувано като предговор към преведени от Гео Милев стихотворения на Х. Хайне — „Избрани песни и романи“. Това писмо е от 20 юни 1919 г. и цялото е посветено на Хайне. Помесетено е и в том II на Избрани произведения на Гео Милев под редакцията на Мила Гео Милева, С., 1940.

Николай Лилиев и Гео Милев са били много близки, сърдечни приятели. Въпреки че Лилиев е с десет години по-възрастен, двамата се чувствуват от едно поколение, напълно се разбират по житейските и литературните проблеми, живеят с едни и същи възторзи и печали. Сродяват ги общите им културни интереси, любовта към изкуството, привързаността към родния град Стара Загора. Гео Милев е роден в старозагорското село Раднево, но смята Стара Загора за свой роден град, защото там е израснал и физически и духовно. По време на тяхната младост Стара Загора държи едно от първите места в страната като буден културен център, като родно място и на други съвременни писатели и поети: Георги Бакалов, Димитър Подвързачов, Иван х. Христов, Иван Мирчев, Кирил Христов. . .

За Гео Милев Лилиев не е само сърдечен приятел, но и голям поет. „Цялото развитие на българската поезия от П. Р. Славейков насам намира своя завършек в литературата на Николай Лилиев — поет на красота и девственост. Лилиев довежда българския стих до виртуозно съвършенство. . .“ Такава висока оценка дава Гео Милев на поезията на своя близък съгражданин в предговора към „Антология на българската поезия“. От своя страна Николай Лилиев пише за Гео Милев¹: „Необикновено жив, необикновено възторжен, необикновено дарен — с тая възвишена интелигентност, с това безпогрешно чувство за ритъм, за поезия, което се среща у малцина.“

Гео Милев и Николай Лилиев се сближават в началото на 1915 г., когато Гео Милев току-що се е върнал от Лондон, където е ходил за малко и се е срещал с Верхарн. Трудният живот в чужбина, картините на бедността в Лондон, ужасните дни,

¹ В „Лист Гео Милев“, бр. ед., Стара Загора, 1948 г.